

TWARZĄ
W TWARZ

SZKOŁA
FORMACJI
MOJŻESZA
W UJĘCIU
GRZEGORZA
Z NYSSY

WOJCIECH WÓJTOWICZ OSB

—

TWARZĄ
W TWARZ

/

SZKOŁA
FORMACJI MOJŻESZA
W UJĘCIU
GRZEGORZA
Z NYSSY

KRAKÓW — TYNIEC | 2021

projekt okładki i layout _____ ewa natkaniec
redakcja _____ elżbieta wiater
korekta _____ agnieszka nieć
superiorum permissu _____ opactwo benedyktynów
l.dz. 206/2019, kraków, dnia 12.09.2019
† szymon hiżycki osb. opat tyniecki

wydanie pierwsze _____ kraków 2020

isbn _____ 978-83-7354-949-4

copyright by _____ tyniec wydawnictwo benedyktynów
ul. benedyktyńska 37, 30-398 kraków
tel. (12) 688-52-90

e-mail _____ wydawnictwo@tyniec.com.pl
zamowienia@tyniec.com.pl
www.tyniec.com.pl

druk i oprawa _____ tyniec wydawnictwo benedyktynów
druk@tyniec.com.pl

Praca stanowi próbę dostrzeżenia elementów platońskiej *paidei* w modelu formacji przedstawionym przez Grzegorza z Nyssy w *Życiu Mojżesza*. W celu ukazania, w jaki sposób Nysseńczyk zaadaptował grecki program wychowania do chrześcijaństwa, w pracy zostaje omówiona istota *morphosis* Mojżesza oraz historia *paidei* i szersze odzwierciedlenie tej koncepcji w dziele św. Grzegorza. Następnie prezentowane są paideiczne aspekty zmierzania Mojżesza do Boga na poszczególnych etapach jego życia, co prowadzi do zarysowania opisu jego postaci jako wzoru człowieka przechodzącego *morphosis*, *mistagogos* wprowadzającego w tajemnicę wiary i prekursora życia monastycznego.

This study is an attempt to discover the elements of Platonic *paideia* in the model of formation presented by Gregory of Nyssa in his *Life of Moses*. It shows the way Nyssen adapted the Greek educational model to Christianity. The idea of Moses's *morphosis* is analysed and also the history of *paideia* with its broader reflection in the work of Gregory. In the following chapters the book presents the paideic aspects of Moses's path toward God during the different stages of his life. This introduces us to Moses as the model of a man undergoing a *morphosis*, a mystagogue initiating in the mysteries of faith and a precursor of the monastic life.

SPIS TREŚCI

/

_ Abstrakt	_5
_ Przedmowa	_9
_ Wykaz skrótów	_13
_ Wstęp	_15
_ Od greckiej <i>paidei</i> do chrześcijańskiej <i>morphosis</i>	_19
___ Historia <i>paidei</i>	_20
___ Grzegorz z Nyssy – życie, wychowanie, nauka, inspiracje	_26
___ Projekt <i>morphosis</i> według Grzegorza z Nyssy	_32
___ Paideiczna wspinaczka	_36
_ Życie duchowe Mojżesza wzorem chrześcijańskiej <i>morphosis</i>	_43
___ <i>Propaideia</i> – dwie matki Mojżesza	_44
___ <i>Paideia</i> – życie z Bogiem (droga ascezy i cnót praktycznych)	_52
___ Cel życia człowieka – droga poznawania Boga	_69
_ Mojżesz heroldem <i>morphosis</i>	_83
___ Mojżesz wzorem i personifikacją działania łaski Bożej	_84
___ Mojżesz mistagogiem	_91
___ Monastycyzm – ideał <i>morphosis</i> człowieka według Grzegorza z Nyssy	_100
_ Zakończenie	_115
_ Bibliografia	_121

— Dzieła Grzegorza z Nyssy, Ojca Kościoła z IV w., cieszą się w ostatnich dziesięcioleciach wzmożonym zainteresowaniem badaczy, zarówno filologów i patrologów, jak i teologów dogmatycznych, teologów duchowości oraz filozofów i to nie tylko specjalizujących się w historii filozofii starożytnej. We wciąż poszerzającej się bibliografii obejmującej badania dotyczące całego spektrum zagadnień poruszanych przez Nysseńczyka znajdziemy nawet monografie zestawiające jego doktrynę z postmodernistycznym sposobem filozofowania¹. Co sprawia, że autor ten jest dziś tak poczytny, a jego dzieła – nieustannie komentowane i interpretowane w coraz to nowy sposób? Z pewnością istotną cechą charakteryzującą pisma Nysseńczyka, która może pociągać i pobudzać do myślenia współczesnego czytelnika, jest coś, co można by nazwać otwartością: na klasyczną literaturę, filozofię i kulturę w ogóle², na odkrywanie wciąż nowych sensów Pisma Świętego a w końcu na nieustanną zmianę w myśleniu o Bogu i o człowieku oraz na zmienność ludzkiego bytu w ogóle, która jest błogosławieństwem, a nie przekleństwem, jakby chcieli ci, którzy lękają się zmian³.

— Bóg Grzegorza nie daje się więc zamknąć w żadnych pojęciach, gdyż jest nieskończony. Takie jest również Jego słowo, które nie daje się sprowadzić do jednej prostej lub wyjaśniającej wszystko interpretacji. Nieskończone są również możliwości człowieka, który poznając i kochając, postępuje w niekończącym się procesie

— 1 — Zob. M. LUDLOW, *Gregory of Nyssa, Ancient and (Post)modern*, Oxford 2007; V. BURRUS, *Is Macrina a Woman? Gregory of Nyssa's Dialogue on the Soul and Resurrection*, [w:] *The Blackwell Companion to Postmodern Theology*, red. G. WARD, Oxford 2005, s. 249–264; H. BOERSMA, *Embodiment and Virtue in Gregory of Nyssa: An Analogical Approach*, Oxford 2013. Podaję te wybrane pozycje bibliograficzne jedynie jako przykład zróżnicowania tematyki zagadnień związanych z myślą Grzegorza z Nyssy, będącej w stanie zaciekać nawet współczesnych myślicieli, którzy w jakiś sposób odwołują się do filozofii postmodernistycznej. Inne ważne monografie z ostatnich kilkudziesięciu lat podaje i omawia autor niniejszej publikacji.

— 2 — Jak zauważa Manlio Simonetti, wszyscy trzej Ojcowie Kapadocy, a więc, obok Grzegorza z Nyssy, także jego brat Bazyl Wielki i Grzegorz z Nazjanzu, są przedstawicielami tego „skrzydła chrześcijaństwa, które było najbardziej otwarte na wpływ świeckiej humanistyki swego czasu, którą ponadto uważali za niezbędną na wstępnym etapie edukacji specyficznie chrześcijańskiej” – M. SIMONETTI, *Introduzione*, [w:] GREGORIO DI NISSA, *La vita di Mosè*, tłum. M. SIMONETTI, Milano 1984, s. X.

— 3 — W jednym z pism ascetycznych Grzegorz pisze, że to raczej „niezdolność do zmiany byłaby dla nas karą” – GREGORIUS NYSSENUS, *De perfectione christiana*, GNO 8/1, s. 213.

upodobniania się do Boga. Proces ten z kolei staje się przyczyną nieskończenie poszerzającego się szczęścia, gdyż „nieskończone i nieopisane piękno Ukochanego przez całą wieczność będzie się jawiło jako coraz piękniejsze”⁴. Takemu właśnie niekończącemu się *itinerarium mentis ad Deum* poświęcone jest między innymi dzieło Grzegorza zatytułowane *Życie Mojżesza*, któremu postanowił się przyjrzeć Wojciech Wójtowicz OSB. Tytułowy bohater w alegorycznej interpretacji Pisma Świętego, którą stosuje Ojciec Kapadocki, staje się symbolem doskonałego chrześcijanina. Perypetie jego życia natomiast wskazują symbolicznie na poszczególne etapy intelektualno-etycznego procesu upodobniania się człowieka do Boga (*homoioōsis Theō*), o którym wspominał już Platon w swoim *Teajecie*⁵, a po nim liczni jego uczniowie i komentatorzy.

— *Życie Mojżesza* doczekało się wielu wydań w różnych językach, również w polskim⁶. Do zawartej tam treści doktrynalnej odwoływało się wielu wybitnych historyków idei w przeróżnych monografiach dotyczących myśli Nysseńczyka. Jednakże, jak już to zostało wspomniane na wstępie, bogactwo myśli tego Ojca Kościoła, głębia i subtelność jego interpretacji Pisma Świętego skłaniają do odkrywania coraz to nowych pokładów treści zawartych w jego dziełach, a zarazem nowych płaszczyzn interpretacyjnych jego doktryny. Zresztą sędzę, że sam Kapadocczyk nie miałby nic przeciwko, gdyby dowiedział się, że jego podręcznik doskonałości chrześcijańskiej, której sam nie starał się zamykać w sztywno wyznaczonych ramach, doczekał się pewnej reinterpretacji, która chrześcijanom żyjącym w XXI w. pozwala na nowo odkrywać i postępować w procesie upodobniania się do Boga.

— Monografia Wojciecha Wójtowicza OSB nie jest jednak swobodną reinterpretacją Grzegorzowego dzieła, choć dostrzegalna jest w niej pewnego rodzaju predylekcja dla tematów bliskich autorowi, a więc związanych z życiem monastycznym, które prowadzi. Stąd też pozwala on sobie niekiedy na pewne zestawienia idei zawartych w *Życiu Mojżesza* z zaleceniami i radami, które podaje Reguła św. Benedykta, co zresztą nadaje tej pracy rys oryginalności. Nie jest ona swobodną reinterpretacją myśli Grzegorza, gdyż podąża za pewnym bardzo konkretnym wątkiem, jakim jest projekt chrześcijańskiej

— 4 — GREGORIUS NYSSENUS, *Homiliae in Canticum canticorum*, 11 (GNO 6, s. 370).

— 5 — Zob. PLATON, *Theaetetus*, 176 b.

— 6 — Zob. GRZEGORZ z NYSSY, *Życie Mojżesza*, tłum. S. KALINKOWSKI, ŻMT 50, Kraków 2009.

morphosis, czyli formacji człowieka wierzącego, który to projekt z kolei związany jest z koncepcją *paidei*, a więc „formowania człowieka greckiego”, jak tłumaczy to greckie pojęcie Werner Jaeger w podtytule swej słynnej monografii⁷. Zresztą właśnie wykłady tego wybitnego filologa i historyka idei, wygłoszone na Uniwersytecie Harvarda i wydane tuż przed jego śmiercią⁸, stały się dla Wójtowicza inspiracją do napisania niniejszej pracy. „Platon” – zauważa Jaeger – „dał Grzegorzowi głębsze spojrzenie, czym naprawdę powinno być wychowanie człowieka”⁹. Tym właśnie tropem postanowił pójść autor niniejszej monografii i w tym kluczu interpretować *Życie Mojżesza* Grzegorza z Nyssy.

— Projekt pracy Wojciecha Wójtowicza OSB został bardzo dobrze przemyślany. W pierwszym rozdziale przedstawia on krótko historię greckiej *paidei*, co robi na podstawie dobrych opracowań tego tematu, aby następnie wykazać, iż główne elementy opisanego nośnego projektu można odkryć również w dziele Biskupa z Nyssy. Nie jest to sprawa łatwa i oczywista, gdyż Grzegorz nigdy nie mówi wprost, że jego zamiarem była adaptacja wspomnianego sposobu wychowania do życia chrześcijańskiego. W jego egzegezie alegorycznej odnajdujemy jednak wiele wskazówek, że tak właśnie mogło być. Przykładem może być symboliczne wyjaśnienie epizodu wyłowienia Mojżesza z rzeki przez córkę faraona¹⁰. Według Grzegorza, skrzynka, w której umieszczony był chłopiec, symbolizuje edukację propedeutyczną, zaś przybrana matka, która go ocaliła i u boku której wzrastał, symbolizuje filozofię pogańską. Jednak według Nysseńczyka wychowanek musi opuścić przybraną matkę, aby poszukiwać swego prawdziwego pochodzenia, a zarazem celu własnego życia. Porzuca więc Egipt, wychodzi na pustynię, a następnie, niczym filozofowie z platońskiego mitu o jaskini¹¹, wchodzi na górę, aby odkryć prawdę, którą jest Bóg.

— Wspomniane tu epizody z życia Mojżesza, interpretowane alegorycznie przez Ojca Kościoła, nie są jedynymi nawiązaniem do *paidei*. Wojciech Wójtowicz OSB wskazuje

— 7 — Zob. W. JAEGER, *Paideia. Formowanie człowieka greckiego*, tłum. M. PLEZIA, H. BEDNAREK, Warszawa 2001.

— 8 — Zob. TENZE, *Wczesne chrześcijaństwo i grecka paideia*, tłum. K. BIELAWSKI, Bydgoszcz 1997.

— 9 — Tamże, s. 98.

— 10 — Zob. GREGORIUS NYSSENUS, *De vita Moysis*, II, 6–30 (GNO 7/1, s. 35–41).

— 11 — Zob. PLATON, *Respublica*, 514a–517c.

na wiele innych i równie ciekawych. Wartym podkreślenia jest również to, że autor pracy starał się wykazać związek między elementami biografii Nysseńczyka a jego twórczością. Wskazuje więc na filozoficzne wykształcenie Grzegorza, pochodzenie i związki z monastycyzmem chrześcijańskim, jak i na piastowany przez niego urząd biskupa i związaną z nim posługę sakramentalną. Wszystkie te elementy środowiska intelektualno-religijnego odbiły się echem w dziele *Życie Mojżesza*, w którym żydowski patriarcha staje się wzorem doskonałego chrześcijanina – filozofa, ale i mnicha.

— Uważna lektura tekstu, jak i dogłębna analiza wybranych passusów doprowadziły Wojciecha Wójtowicza OSB do bardzo odkrywczych wniosków. Choć do treści zawartych w dziele Nysseńczyka odwoływało się wielu wybitnych historyków idei w przeróżnych monografiach, nie spotkałem w literaturze polskiej i zagranicznej opracowania dotyczącego *Życia Mojżesza*, które zawierałoby tak odkrywcze wnioski dotyczące edukacji chrześcijańskiej, etyki, mistyki, mistagogii i sakramentologii, a nawet monastycyzmu, do jakich doszedł autor niniejszej pracy.

Damian Mrugański OP

/

— **Skróty do dzieł Grzegorza z Nyssy:**

- Beat *Homilie do Błogosławieństw*, tłum. M. PRZYSZYCHOWSKA, ŻMT 34, Kraków 2005.
 Cant *Homilie do Pieśni nad Pieśniami*, tłum. M. PRZYSZYCHOWSKA, ŻTM 43, Kraków 2007.
 Macr *Żywot Makryny*, tłum. W. KANIA, „Analecta Cracoviensia” 3 (1971), s. 383–404.
 Moys *Życie Mojżesza*, tłum. S. KALINKOWSKI, ŻMT 50, Kraków 2009.

— **Inne używane skróty:**

- BOK Biblioteka Ojców Kościoła, red. J. NAUMOWICZ, Kraków 1992–
 PSP Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, Warszawa 1969–
 RB *Reguła św. Benedykta*, tłum. A. ŚWIDERKÓWNA, Kraków 1997.
 SCh Sources Chrétiennes, Paris 1941–
 VigCh „Vigiliae Christianae”, Leiden 1947–
 VoxP „Vox Patrum”, Lublin 1981–
 ŻM Źródła Monastyczne, Kraków–Tyniec 1993–
 ŻMT Źródła Myśli Teologicznej, Kraków 1996–

— Pytanie o to, jak być dobrym chrześcijaninem, jest tak stare jak chrześcijaństwo i aktualne także dzisiaj. Przez blisko dwa tysiące lat często zastanawiano się nad tą kwestią i wielu próbowało zmierzyć się z tym pytaniem, pisząc na ten temat. Do tego nurtu należy też Grzegorz z Nyssy, biskup z Kapadocji, żyjący w IV w. Zagadnięty przez tajemniczego Bożego człowieka, Cezariona, postanawia napisać „krótki tekst o doskonałym życiu cnotliwym”¹². Przystępując do opisanie życia doskonałego, Nysseńczyk przywołuje przykład Prawodawcy Narodu Wybranego i pisze *Życie Mojżesza*¹³. Narrację prowadzi dwutorowo: po historycznym opisie wyjaśnia symboliczne znaczenie wydarzeń z życia swojego bohatera. Jednak nie o sam opis chodzi i o odpowiedź na wyżej postawione pytanie, lecz o sposób, w jaki autor postanowił podjąć tę kwestię, bo jego podejście do tematu wydaje się szczególnie interesujące.

— Już wybór tej właśnie postaci jako swego rodzaju wzoru postępowania nie jest niczym nowatorskim, ponieważ wcześniej *Życie Mojżesza* opisane zostało m.in. przez Filona z Aleksandrii. Tym jednak, co wyróżnia dzieło Grzegorza, jest koncepcja, według której wydaje się być ono napisane – to projekt chrześcijańskiej *morphosis* oparty na modelu *paidei* zawartym w *Państwie* Platona. Pewne ślady i trop takiego spojrzenia na dzieło, które będziemy omawiać, zostawił Werner Jaeger w jednym z ostatnich swoich wykładów na Uniwersytecie Harvarda, wygłoszonych w 1961 r. Zostały one opublikowane zaledwie kilka tygodni przed jego śmiercią pod tytułem *Wczesne chrześcijaństwo i grecka paideia*¹⁴. Ich treść zadecydowała ostatecznie o kształcie niniejszej pracy, która jest próbą dostrzeżenia w napisanym przez Grzegorza z Nyssy *Życiu Mojżesza* adaptacji założeń greckiej *paidei* do życia chrześcijańskiego. Przyjrzymy się zatem Prawodawcy, który będzie dla nas przykładem formowania człowieka,

— 12 — *Moy*s II 319 (ŻMT 50, s. 97). Ewentualne odwołania do tekstu greckiego będą pochodzić z: GRÉGOIRE DE NYSSÉ, *La vie de Moïse*, wyd. J. DANIELOU, SCh 1 bis, Paris 1955.

— 13 — Zob. *Moy*s I 13 (ŻMT 50, s. 27).

— 14 — Por. W. JAEGER, *Wczesne chrześcijaństwo i grecka paideia*, Bydgoszcz 1997.

jego *morphosis* (μόρφωσις)¹⁵. I choć samo to pojęcie nie występuje w dziele Biskupa z Kapadocji, to jednak idea, którą ono wyraża, wydaje się stale towarzyszyć autorowi podczas pisania¹⁶.

— Próba przyjrzenia się temu dziełu przez pryzmat platońskiej *paidei* jest niezwykle ciekawa z kilku powodów. Stanowi potwierdzenie wielkiej wartości filozofii dla chrześcijaństwa, ukazuje ponadczasowość i praktyczność wspomnianego modelu wychowania oraz możliwość jego adaptacji do nowej kultury i religii. Ponadto w praktyce życia monastycznego, realizującego Grzegorzowy ideał *morphosis* człowieka, można dostrzec pewną realność tej koncepcji oraz pełne nadziei wychylenie w przyszłość, że historia Mojżesza jest możliwa do zrealizowania dla każdego, kto tego pragnie.

— Na temat myśli Grzegorza z Nyssy, jego teologii, źródeł, z których korzystał, oraz terminologii, którą się posługiwał, zostało napisanych wiele rzetelnych prac. Duża liczba opracowań dotyczy również jego dzieł opisujących cnotliwe życie czy zmierzanie duszy ludzkiej do Boga, z których wymienić należy przede wszystkim *Platonisme et théologie mystique. Doctrine spirituelle de saint Grégoire de Nysse* (Paris 1944), erudycyjną monografię o teologii mistycznej Ojca Kapadockiego autorstwa wielkiego znawcy i komentatora pism Grzegorza z Nyssy Jeana Daniélou. Należy też wspomnieć jego błyskotliwy wstęp do wybranych fragmentów dzieł Grzegorza z Nyssy dotyczących mistyki wydanych w dziele *From glory to glory* (New York 1961). Praca francuskiego badacza została podjęta, kontynuowana i pogłębiona w dziele *Gregor von Nyssa als Mystiker* (Wiesbaden 1955) autorstwa W. Völkera. Obaj autorzy starają się wnikliwie opisać poszczególne etapy, przez które przechodzi ludzka dusza, zbliżając się do Boga, i zwracają baczną uwagę na związane z nimi aspekty dotyczące ludzkiej

— 15 — μόρφωσις (grec.) – 'kształtowanie, nadawanie wyglądu, formy'. Rozumiane jako kształtowanie człowieka jest synonimem παιδεία, co zaznacza Werner Jaeger w podtytule swego dzieła: *Paideia: die Formung des griechischen Menschen*. Według niego to Grzegorz z Nyssy reprezentuje najbogatszy i najbardziej wszechstronny model chrześcijańskiej *paidei* składający się m.in. z elementu etyczno-personalistycznego, czyli cnoty i łaski Bożej, elementu filozoficznego, czyli ascezy i kontemplacji, a także z odniesienia do literatury, czyli Biblii. Mówiąc o μόρφωσις u Grzegorza, należy zwrócić uwagę na to, że człowiek w jego koncepcji jest kształtowany za pomocą dialogu, uwzględniającego powyższe czynniki, po to, by ukształtował się w nim Chrystus. Szerzej na ten temat zob. TENŻE, *Wczesne chrześcijaństwo*, s. 98–106. Por. także J. DOMAŃSKI, *Chrześcijańin w Akademii*, „Znak” 4 (1998), s. 130–138. Por. W.H. LAMPE, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961, s. 886; H.G. LIDDELL, R. SCOTT, *A Greek-English Lexicon. With a Revised Supplement*, Oxford 1996, s. 1147.

— 16 — Szerzej na temat rozumienia *paidei* przez Grzegorza zob. W. JAEGER, *Wczesne chrześcijaństwo*, s. 98.

egzystencji. I choć dostrzegano ewidentne wpływy filozofii greckiej na myśl Grzegorza z Nyssy, co starał się wykazać m.in. E. Peroli w swoim dziele *Il Platonismo e l'atropologia filosofica di Gregorio di Nissa. Con particolare riferimento agli influssi di Platone, Plotino e Porfirio* (Milano 1993), to jednak nie podjęto próby całościowego spojrzenia na kwestię formowania człowieka, która miałaby doprowadzić do odszukania w jego dziełach uprzedniego modelu, z którego mógł czerpać.

— Szeroko zakrojoną pracę badawczą na temat greckiej *paidei* prowadził w pierwszej połowie XX w. Werner Jaeger, czego efektem jest jego monumentalne dzieło zatytułowane *Paideia: Formowanie człowieka greckiego* (Warszawa 2001), stanowiące fundament dalszych badań nad rozprzestrzenianiem się tej idei. W jednych z ostatnich wykładów tego autora, spisanych i wydanych pod tytułem *Wczesne chrześcijaństwo i grecka paideia* (Bydgoszcz 1997), można znaleźć tropy świadczące o chęci odnalezienia z większą pewnością idei *paidei* we wczesnym chrześcijaństwie u poszczególnych autorów z konkretnym wskazaniem na Grzegorza z Nyssy i jego *Życie Mojżesza*. Nota bene Jaeger zajmował się też wydawaniem dzieł Nysseńczyka, co zaowocowało interesującą pracą *Two Rediscovered Works of Ancient Christian Literature* (Leiden 1954), podejmującą m.in. wpływ tego właśnie Ojca Kościoła na teologię Makarego Wielkiego. Na uwagę zasługuje też wstęp do anglojęzycznego wydania *Życia Mojżesza*, autorstwa J. Meyendorffa¹⁷, ukazujący doktrynalne aspekty wiary w tym dziele.

— Również polskie środowisko naukowe interesuje się Biskupem z Nyssy. Należy tu wymienić M. Przyszychowską zajmującą się tłumaczeniem jego dzieł i opracowywaniem do nich wstępów oraz popularyzowaniem jego myśli. Ciekawą pozycją jest praca jej autorstwa *Nauka o łasce w dziełach świętego Grzegorza z Nyssy* (Kraków 2010), zgłębiająca zagadnienie łaski udzielanej przez Boga ludziom i możliwość uczestniczenia przez człowieka w Bożej nieskończoności oraz nową koncepcję jego doskonałości. Na uwagę zasługuje też książka M. Manikowskiego *Bóg z perspektywy człowieka. Odczytując Grzegorza z Nyssy* (Wrocław 2012), podkreślająca m.in. wpływ greckiej tradycji filozoficznej na Ojca Kościoła oraz zróżnicowanie możliwości poznania Boga przez człowieka. Kolejnym ważnym dziełem jest praca S. Strękowskiego *Sofiologia św. Grzegorza z Nyssy, elementy teologii trynitarniej i antropologii w Homiliach do Pieśni nad Pieśniami* (Kraków 2006), która akcentuje m.in. odkupieńcze i przebóstwiające

— 17 — Zob. GREGORY OF NYSSA, *The life of Moses*, New York–Ramsey–Toronto 1978, s. 14–18.

działanie Bożej Mądrości, a także ukazuje ją jako cnotę właściwą życiu monastycznemu. Interesujący jest także artykuł tego autora *Wolność (parrhesia) jako ostateczne odbudowanie podobieństwa Bożego w człowieku według św. Grzegorza z Nyssy*¹⁸ opisujący synowską ufność do Boga utraconą przez człowieka w raju.

— Spoglądając na wymienione wyżej prace polskich i zagranicznych autorów, nietrudno zauważyć, że twórczość Nysseńczyka jest wciąż aktualna i nieustannie powstają nowe opracowania dotyczące poszczególnych poruszanych przez nas kwestii. Tu wymienieni zostali tylko najważniejsi autorzy, którzy zajmują się jego myślą i teologią, jednak zarówno wśród ich dzieł, jak i wśród prac reszty wspomnianych tutaj badaczy nie ma pozycji, która w sposób kompleksowy próbowałaby dostrzec elementy platońskiej *paidei* w modelu formacji przedstawionym w *Życiu Mojżesza*. Przystępując zatem do tego zadania, będziemy posilkować się dotychczasowymi opracowaniami podejmującymi myśl Biskupa z Nyssy, by z ich pomocą ukazać, w jaki sposób zaadaptował on grecki program kształtowania człowieka do chrześcijaństwa.

— Rozpocznijmy zatem od historycznego opisu dziejów *paidei*, a także środowiska, w którym wychował się i działał Grzegorz z Nyssy, by w skrócie określić główne założenia jego projektu *morphosis* człowieka. Następnie przyjrzymy się etapom, przez które przechodził Mojżesz, skupiając się na jego *morphosis* opierającej się na proponowanej przez Grzegorza idei dialogu i towarzyszących jej aspektach. Tym samym spróbujemy odkryć duchową drogę do Boga proponowaną przez tego autora. W ostatnim rozdziale zaś przeanalizujemy posłanniczy charakter życia Mojżesza i spojrzymy na niego jako na wzór i narzędzie w ręku Boga, a następnie spróbujemy odkryć w nim mistagoga wprowadzającego w tajemnicę wiary, by w końcu skupić się na realizującej Grzegorzowy ideał *morphosis* człowieka praktyce życia monastycznego.

— 18 — Zob. S. STRĘKOWSKI, *Wolność (parrhesia) jako ostateczne odbudowanie podobieństwa Bożego w człowieku według św. Grzegorza z Nyssy*, „Studia Ełckie” 8/2006, s. 205–219.